

TOŻSAMOŚĆ KULTUROWA KRYMU
WEDŁUG POWIEŚCI
ЗА ПЕРЕКОПОМ Є ЗЕМЛЯ ANASTASII LEWKOWEJ

Jadwiga Krajewska¹

Uniwersytet Wrocławski
Wrocław, Polska

ORCID: 0000-0003-0262-7790

THE CULTURAL IDENTITY OF CRIMEA ACCORDING
TO THE NOVEL *ЗА ПЕРЕКОПОМ Є ЗЕМЛЯ* BY ANASTASIJA LEVKOVA

Abstract. Referring to the observations from the field of memory studies the paper demonstrates and analyses how the reflection on the identity of Crimea was presented in Anastasiya Levkova's novel *За Перекопом є земля*. The narrative, the structure of characters and plot, as well as the use of elements of non-literary reality as a material for a fictional story are indicated. It was observed that the example of the main character, brought up in the Soviet cultural and historical memory, but consciously choosing Ukrainian identity, is intended to influence the recipient and strengthen his sense of belonging to Ukrainian culture.

Key words: cultural identity, Crimea, cultural memory, contemporary Ukrainian novel, Russian-Ukrainian war

KRYM – „POLE BITWY WSZECHŚWIATÓW SYMBOLICZNYCH”

Jarosława Wermenycz w monografii *Південна Україна на цивілізаційному пограниччі* określa Krym i Donbas „polem bitwy wszechświatów symbolicznych”² wyjaśniając, że na terytorium tym zachodzi „ostry konflikt różnych systemów światopoglądowych, sposobów reagowania na wyzwania, wyobrażeń na temat moralności i amoralności itd.”³ (tłum. własne). Analizie specyfiki wspomnianych regionów Wermenycz poświęciła też monografię *Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України* (2018)⁴.

¹ Jadwiga Krajewska, Department of Ukrainian Studies, Institute of Slavonic Philology, University of Wrocław. E-mail: jadwiga.skowron@uw.edu.pl

² Я. Верменич, *Південна Україна на цивілізаційному пограниччі*, Київ 2015, s. 427.

³ Тамże, s. 432.

⁴ Я. Верменич, *Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України*, Київ 2018.

Próbie uchwycenia i opisania tożsamości Krymu za pomocą literatury podjęła Anastasija Lewkowa w powieści *За Перекопом є земля. Кримський роман*⁵ (pol. Jest ziemia za Przekopem. Powieść Krymska), wydanej w 2023 roku, która stanowi przedmiot badania proponowanego artykułu. Celem analizy i interpretacji będzie wyszczególnienie chwytów literackich zastosowanych w powieści, które posłużyły do przekazania refleksji na temat tożsamości Krymu z zastosowaniem badań pamięci.

Powieść nie jest pierwszym utworem Lewkowej, poświęconym tematyce krymskiej – w 2020 roku autorka wydała artystyczną książkę dla dzieci pod tytułem *Ашик Омер* (pol. Aszyk Omer), która poprzez historię chłopca Omera zapoznaje młodego czytelnika z kulturą Krymskich Tatarów i czasami Chanatu Krymskiego. W okresie od września 2016 do kwietnia 2017 roku w krymsko-tatarskim radiu „Chajat” Lewkowa prowadziła audycję o nazwie *Радіокнигарня з Анастасією Левковою* (pol. Radioksięgarnia z Anastasią Lewkową), a od 2018 roku współtworzy projekt „Кримський Інжир / Qırım İnciri” (pol. Krymska Figa), mający na celu wspieranie rozwoju literatury krymsko-tatarskiej w kontakcie z literaturą ukraińską. Powieść *За Перекопом є земля* znalazła się na krótkiej liście tytułów nominowanych do nagrody Książka roku BBC 2023, również ukraiński PEN club umieścił ją na liście najlepszych książek 2023 roku. Ponadto pozycja spotkała się z dużym zainteresowaniem i pozytywnym odbiorem wśród czytelników, którzy niejednokrotnie odnajdują w niej własną historię.

Głównym tematem utworu jest proces dojrzewania tożsamości narratorki, ale ponieważ tożsamość indywidualna powstaje „(...) dzięki integracji jednostkowych wspomnień i konfiguracji więzi społecznych”⁶ – można przypuścić, że w powieści ukazano także tożsamość społeczeństwa. Tytuł utworu nawiązuje do powiedzonka „за Перекопом землі немає” (dosł. za Przekopem nie ma ziemi), które wyraża przekonanie, że nie istnieją wzajemne związki między Ukrainą kontynentalną a Krymem. Tytuł *За Перекопом є земля* przeciwstawia się temu przekonaniu. W nocy wydawcy czytamy, że w utworze „niczym ornament splatają się krymsko-tatarska kultura i ukraińska historia”⁷, że powieść jest próbą odkrycia kontynentu dla półwyspu i odwrotnie, a także, że spotykają się w niej różnorodne kultury.

W powieści *За Перекопом є земля* Lewkowa koncentruje się na trzech narodowościach zamieszkujących współcześnie półwysep: Krymskich Tatarach, Ukraińcach i Rosjanach, choć wymienia także inne narodowości zamieszkujące te tereny w czasach dawniejszych i współcześnie.

⁵ A. Левкова, *За Перекопом є земля. Кримський роман*, Київ 2023 (e-book).

⁶ A. Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, Warszawa 2013, s. 146.

⁷ *За Перекопом є земля*, Видавництво „Лабораторія”, [zasoby internetowe:] <https://laboratoria.pro/products/za-perekopom-e-zemlya> (dostęp 25.06.2024).

Półwysep w starożytności zamieszkiwali Taurowie i Scytowie, był celem najazdów Sarmatów, zakładali na nim kolonie Grecy, przynależał przez pewien czas do Rzymu i Bizancjum, był atakowany przez Hunów, a pod koniec X wieku znalazł się pod rządami Włodzimierza Pierwszego, wielkiego księcia kijowskiego, po czym zaczęły go najeżdzać plemiona tureckie, a później – Mongołowie, którzy wcielili teren półwyspu do Złotej Ordy⁸. Z tego czasu pochodzi nazwa Krym. W rezultacie rozpadu państwa mongolskiego powstał Chanat Krymski, który po czterdziestu ośmiu latach niezależności uległ Turkom i stał się wasalem Imperium Osmańskiego, aż do drugiej połowy XVIII wieku, kiedy to Krym został podbity przez Rosję⁹. Caryca Katarzyna II, jak pisze Paweł Semmler, była pierwszym rosyjskim władcą, pod którego panowaniem Tatarzy zaczęli doświadczać represji, czystek etnicznych, deportacji, niszczone ich dziedzictwo¹⁰.

TEORIA STUDIÓW PAMIĘCI I JEJ PRZYDATNOŚĆ W LITERATUROZNAWSTWIE

Dla rozważań nad tożsamością kulturową Krymu istotne będzie wskazanie kilku pojęć z kręgu studiów pamięci. Pamięć kulturowa to pojęcie zaproponowane przez Maurice Halbswacha i rozwinięte przez Jana Assmanna, które wynika ze spostrzeżenia, że każda wspólnota kształtowana jest przez wspólną pamięć, przekazywanie wspomnień, obrazów, w których utrwalone zostają idee¹¹. Ów „wspólny zbiór wartości, doświadczeń i interpretacji, stanowiący symboliczny świat sensów czy też wyobrażenie świata w danym społeczeństwie” to sens kulturowy, „zakodowany we wspólnym języku, wiedzy i pamięci, i cyrkulujący dzięki interakcjom, konstytuując i reprodukcując tożsamość zbiorową”¹².

Justyna Tabaszewska w artykule *Od literatury jako medium pamięci do poetyki pamięci. Kategoria pamięci kulturowej w badaniach nad literaturą* porusza kwestię związków pomiędzy badaniami pamięci a literaturoznawstwem, przywołując m. in. badania Brigitte Neumann, która stwierdza, że „literatura stanowi (...) źródło tożsamości, tak indywidualnej, jak zbiorowej, oraz medium ukazujące, w jaki sposób funkcjonuje pamięć jednostek i grup”¹³. Innym istotnym zagadnieniem rozważanym przez Neumann są etyczne funk-

⁸ P. Semmler, *Krym. Znikający półwysep*, Poznań 2018, s. 9–10.

⁹ Tamże, s. 10–13.

¹⁰ Tamże, s. 13.

¹¹ J. Assmann *Pamięć kulturowa: pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przekł. Anna Kryczyńska-Pham, Warszawa 2008, s. 53.

¹² Tamże, s. 154.

¹³ J. Tabaszewska, *Od literatury jako medium pamięci do poetyki pamięci. Kategoria pamięci kulturowej w badaniach nad literaturą*, „Pamiętnik Literacki” 2013, nr CIV, z. 4, s. 55.

cje literatury, które wynikają z jej związku z pamięcią – literatura bowiem jest „współkształtowana przez aktualną dla danej kultury wiedzę i system wartości”, zatem „odzwierciedla jakiś system wartości, odwzorowuje określoną etykę”¹⁴. Tak zaś jest „praktyką opowiadania, analizowania i interpretowania norm i wartości”¹⁵. Literatura tworzy w ten sposób tożsamość, pamięć, a dopiero wtórnie staje się jej medium¹⁶. Proces ten można dostrzec w utworze Lewkowej, w którym różne kultury pamięci podlegają ocenie moralnej. Tabaszewska przywołuje także koncepcje Renate Lachmann, która określiła literaturę mianem pamięci kultury, jednocześnie utrwalającej i modyfikującej formy pamięci¹⁷. Lachmann stwierdza, że „to twórczość deklaratywnie dotycząca problematyki pamięci spełnia w największym stopniu wymagania stawiane przed literaturą rozumianą jako pamięć kultury”¹⁸, a powieść *За Перекопом є земля* zdaje się spełniać ten warunek. „Taka twórczość jest, z jednej strony, z założenia intertekstualna, z drugiej zaś – nie kwestionuje istnienia tradycji oraz kanonu”¹⁹. Lewkowa przywołuje teksty istotne dla poszczególnych kultur składających się na mozaikę Krymu, wskazując przy tym ich miejsce kanoniczne (np. twórczość Puszkina dla kultury rosyjskiej, *Лухо з поэмы* Czornowoła dla ukraińskiej). Ostatnią z interesujących Tabaszewską koncepcji łączących literaturę z pamięcią jest teoria Astrid Erll, która traktuje literaturę jako reprezentację pamięci kulturowej²⁰. Dzieło literackie, jak zauważa Erll, czerpie z dyskursów pozaliterackich i, łącząc rzeczywistość pozaliteracką z fikcją literacką, strukturyzuje to, co zostało zapamiętane²¹. Jednym z mechanizmów, „dzięki którym literackie re-prezentacje pamięci służą budowaniu lub przepracowywaniu szczególnych form pamięci” jest kondensacja, „która polega na odwzorowywaniu, odciskaniu w tekście literackim określonych form pamięci”²². Jak stwierdza Anna Jarmuszkiewicz: „Teksty literackie często w znacznym stopniu kształtują określone wersje rzeczywistości, obrazy historii i koncepcje tożsamości w obrębie kultur pamięci”²³.

¹⁴ Tamże, s. 58.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże, s. 60.

¹⁸ Tamże, s. 61.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże, s. 63.

²¹ Tamże, s. 68.

²² Tamże, s. 69.

²³ A. Jarmuszkiewicz, *Retoryka kulturowa jako model recepcji i interpretacji*, [w:] *Prze(d)sądy. O czytaniu kultury*, red. J. Czurko, M. Wróblewski, Łódź 2014. s. 39.

FABUŁA I POSTACI POWIEŚCI *ЗА ПЕРЕКОПОМ С ЗЕМЛЯ*

Przedstawiona w utworze opowieść ma charakter fikcyjny, jednak za jej budulec posłużyła rzeczywistość pozaliteracka, zwłaszcza elementy pamięci kulturowej radzieckiej (rosyjskiej), krymsko-tatarskiej i ukraińskiej takie jak miejsca pamięci (m.in. dom rodzinny narratorki znajduje się obok pałacu chanów krymskich i cmentarza poległych w wielkiej wojnie ojczyźnianej), nazwiska twórców literatury, polityków i aktywistów, tytuły utworów literackich itd.

Narracja prowadzona w pierwszej osobie ma ułatwić czytelnikowi zidentyfikowanie się z narratorem. Powieść składa się z trzech części. Część pierwsza, *Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен... (Чи було колись, чи не було...)*, zawiera wspomnienia narratorki z okresu od dzieciństwa w Bachczy-saraju do podjęcia studiów w Symferopolu. Część druga, zatytułowana *Кам'яне серце (Таш юрек)*, obejmuje okres studiów doktoranckich, kiedy narratorka przemieszcza się między Krymem a Kijowem. W części trzeciej – *Ине бою къадар ёл кечкен (Пройшов шлях заводожки з голку)* – opisano wydarzenia, w których brała udział narratorka w okresie od jesieni 2013 do lata 2014 roku, kiedy opuszcza Krym. W ostatniej części tekst ciągly przerywany jest fragmentami scenariusza sztuki teatralnej nawiązującej do militarnej agresji rosyjskiej.

Taka budowa fabuły pozwala szczegółowo ukazać proces budowania tożsamości indywidualnej w zróżnicowanym etnicznie środowisku, gdzie współistnieją różne dyskursy kulturowe, historyczne i polityczne. Będąc etniczną Rosjanką w dzieciństwie i latach szkolnych dziewczyna poznaje środowisko Krymskich Tatarów, dostrzega głębokie różnice pomiędzy sposobem funkcjonowania rodziny tatarskiej a swojej. Kiedy ma piętnaście lat, odkrywa literaturę ukraińską i ukraiński dyskurs kulturowy, tak odmienny od znanego jej rosyjskiego, i ulega fascynacji. W okresie studiów doktoranckich, kiedy nawiązuje relację romantyczną z Ukraińcem z Kijowa i poznaje środowisko ukraińskich intelektualistów, doświadcza konfrontacji swojej tożsamości i idealistycznego wyobrażenia o „ukraińskości” z rzeczywistością kontynentalnej Ukrainy, która odrzuca Krym. Rozczarowanie prowadzi ją do jeszcze głębszej refleksji. Decyzje, które podejmuje w czasie przełomowych wydarzeń politycznych, weryfikują i utrwalają jej wybory tożsamościowe.

Bohaterowie literaccy, jak zauważa John Joseph, mogą być „prawdziwsi” niż realne osoby, ponieważ ich tożsamość w pełni zawiera się w utworze literackim²⁴: „Co więcej, tożsamość grupowa często znajduje swoją najbardziej skonkretyzowaną manifestację w pojedynczym, symbolicznym indywiduum. (...) Szczególnie interesującą kwestią, jeśli chodzi o tożsamość udanego bohatera literackiego jest to, że uosabia on tożsamość zbiorową (...)”²⁵.

²⁴ J. Joseph, *Language and Identity: National, Ethnic, Religious*, Basingstoke, Hampshire 2004, s. 4.

²⁵ Tamże, s. 5 (tłum. własne).

W powieści Lewkowej występują postaci reprezentujące realnie istniejące społeczności zamieszkujące Krym. Już w pierwszym zdaniu można rozpoznać, że to właśnie bohaterowie posłużą do namalowania literackiego obrazu kulturowej tożsamości Krymu: „Аліс, Альона і я. З наших імен, написаних у рядок або стовпчик, можна вивчати історію Криму – чи принаймні один з її розділів”²⁶. Pierwsza z wymienionych bohaterek to Krymska Tatarka, druga jest „Ukraińką z rosyjskim imieniem”, natomiast trzecia, narratorka, zostaje przedstawiona jako „Rosjanka z ukraińskim imieniem”. Sugeruje to, że tożsamość ukraińska i rosyjska mogą się przeplatać i mieszać. Ponadto w utworze występują postaci uboczne i epizodyczne, należące do różnych społeczności półwyspu. Alije należy do licznej, wielopokoleniowej rodziny. Wśród znanych rodziców narratorki niewielu jest Krymskich Tatarów: kolega taty Rustem²⁷, koleżanka mamy, której na imię Mawile, ale przedstawia się jako Maryna, chcąc ochronić swoje imię przed zniekształcaniem go przez „ruskich”²⁸. Wymienić można także dwoje dzieci z klasy narratorki – Lenura i Elzarę oraz Achtema prowadzącego klub debat.

Postaci tworzące rodzinę narratorki to rodzice i dziadkowie ze strony matki (dziadek był NKWD-zistą). Postaci epizodyczne, które w sposób najbardziej wyrazisty reprezentują społeczność etnicznych Rosjan, to nauczycielka literatury rosyjskiej – Inna Iwaniwna, wygadana koleżanka z klasy – Zojka Waszczuczka, koleżanka ze studiów – Wika Kuzniecowa i Swieta, księgowa muzeum, w którym pracuje narratorka.

Reprezentanci społeczności ukraińskiej to wymieniona już rosyjskojęzyczna Aliona oraz jej mama, następnie Olena Wasyliwna, nauczycielka języka ukraińskiego z mężem, a także Wład i jego znajomi, Ola, koleżanka ze studiów i jej krewni.

Imię jest ważnym składnikiem tożsamości indywidualnej. Lewkowa zastosowała interesujący zabieg: choć w pierwszym zdaniu pojawia się wzmianka o istotności imion postaci, imię narratorki nie zostaje ujawnione aż do ostatniej sceny. Na początku zostaje zasygnalizowane, że postać, będąc Rosjanką, nosi imię ukraińskie, jednak nauczyciele i przyjaciele zwracają się do niej po nazwisku. W drugiej części znamienne pozostaje, że ukochany narratorki nie używa jej imienia. Czytelnik poznaje imię Oksany dopiero podczas sceny pożegnania narratorki z rodzicami, kiedy opuszcza ona okupowany Krym. Wybrzmienie ukraińskiego imienia można interpretować jako przypieczętowanie wybranej przez nią tożsamości ukraińskiej.

²⁶ А. Левкова, *За Перекопом є земля...* s. 7.

²⁷ Tamże, s. 19.

²⁸ Tamże, s. 41, s. 76.

JĘZYK

Powieść napisana jest w języku ukraińskim, jednak poszczególne części mają tytuły także w języku krymsko-tatarskim, w którym zapisane są ponadto wypowiedzi Krymskich Tatarów (cyrylicą, choć w ostatnim czasie Krymscy Tatarzy przeszli na zapis łacinką). Wypowiedzi postaci rosyjskojęzycznych podano w języku ukraińskim, ale w tekście pojawiają się również pojedyncze zwroty rosyjskie. Zrozumiałe jest, że „(...) język, funkcjonując jako kod symboliczny, a także jako jeden z wykładników tożsamości grupowej oraz jednostkowej, stanowi ważny i nieodczyny czynnik mający wpływ na kształtowanie się narodu oraz na modelowanie państwa”²⁹. Z tego powodu znaczenie języka w utworze, którego tematem przewodnim jest tożsamość, zasługuje na dokładną analizę. Choć postaci dużo dyskutują o języku, ze względu na objętość artykułu ograniczymy się do znaczenia języka w formowaniu się tożsamości narratorki.

Narratorka w wieku pięciu lat opanowuje język krymsko-tatarski dzięki przyjaciółce z przedszkola. W późniejszych wspomnieniach narratorki pojawiają się pojedyncze słowa ukraińskie, które padały z ust babci, jednak dopiero w starszym wieku, kiedy Oksana opanowuje język ukraiński i nabiera świadomości kontekstu historyczno-kulturowego, zdaje sobie z tego w pełni sprawę.

Języka ukraińskiego oraz literatury narratorka zaczyna uczyć się pod wpływem nauczycielki, Ołeny Wasyliwny. Co ciekawe, mąż nauczycielki, choć pochodzi z Krymu, również jest ukraińskojęzyczny. Nauczycielka intryguje młodzież opowiadając, że „młoda literatura ukraińska od początku tworzyła się jako gra pomiędzy degustacją nalewek i paleniem cygar”³⁰ (tłum. własne), Szewczenkę nazywa „dandysem” i „frantem”³¹. Narratorka stwierdza: „Ołena Wasyliwna położyła ukraińskie tory, po których będą mogły poruszać się moje myśli. Tak, brakowało mi właśnie torów, bo dotąd wszystkie były zbyt krótkie, zarośnięte słonecznikami i kaliną, innej roślinności tu nie było, a dookoła kawałka torów – całkowite bezdroże”³² (tłum. własne). Dziewczyna zaczyna wieczorami czytać na głos poezję ukraińską, podoba jej się mówienie po ukraińsku, bo zauważa w sobie nowe cechy osobowości:

Одна я – була колись у розмові кримськотатарською: то лагідна, то розлючена, то сумна, то весела. Друга я – англійська: впевнена у собі й трошечки галаслива. Третя – українська: вдумлива і розважлива. Третя (sic!),

²⁹ A. Kuczkiewicz-Fraś, *Język jako determinant tożsamości narodowej i państwowej w Pakistanie i Bangladeszu*. „Politeja” 2012, nr 2/2 (20/2), s. 123.

³⁰ А. Левкова, *За Перекопом є земля...*, s. 39.

³¹ Tamże, s. 42.

³² Tamże, s. 43.

точніше, щонайперша я – звичайно, рідномовна, себто російськомовна. Якою я є у своїй найзвичнішій мові?³³.

Pytanie o cechy osobowości, które manifestują się podczas posługiwania się językiem rosyjskim, znajduje odpowiedź dużo później – okazuje się, że są one skutkiem oddziaływania całej narracji tożsamościowej: „wielkość” narodu rosyjskiego wywołuje w narratorce poczucie strachu. Symptomatyczne jest, że narratorka doświadcza różnych przejawów swojej osobowości, kiedy posługuje się różnymi językami, postrzega samą siebie w różnym świetle. Owe właściwości wynikają z podświadomej reakcji na dyskurs pamięci i kultury formułowany w danym języku, przesiąknięty określonymi emocjami i postawami.

WSPÓLISTNIENIE I ZDERZENIE PAMIĘCI KULTUROWYCH

Narratorka postrzega świat Krymskich Tatarów jako pełen bliskości i uczuć: członkowie licznej rodziny dużo ze sobą rozmawiają, śmieją się, czasem kłócą, ale płaczący zawsze znajduje pocieszenie. W cichym domu rodzinnym jako dziecko Oksana czuje się niepotrzebna i samotna: „(...) серед усього цього я, маленька, почувалася зайвою”³⁴; „У нашої хаті була тиша, дорослі розмови, мої іграшки, які я любила, проте вони здавалися мені самотніми та сумними”³⁵. Ojciec narratorki uznaje kary cielesne wymierzane małym dzieciom za uniwersalną i dobrą metodę wychowawczą: „Всі батьки б'ють своїх дітей, бо завдання – виховувати”³⁶.

W części pierwszej znajdujemy także liczne wspomnienia z okresu szkolnego. Stałe miejsce w kalendarzu zajmowały obchody rocznicowe, zwłaszcza związane z zakończeniem drugiej wojny światowej. Przed 14 kwietnia, datą wyzwolenia Bachczysaraju od niemiecko-faszystowskich okupantów, młodzież szkolna sprzątała groby i teren wokół Wiecznego ognia. Wieczny ogień to jeden z najpopularniejszych³⁷ nośników pamięci w polityce tożsamościowej Związku Radzieckiego, podtrzymujący pamięć o zwycięstwie Armii Czerwonej nad faszystami w wielkiej wojnie ojczyźnianej i oddający cześć

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, s. 20.

³⁵ Tamże, s. 25.

³⁶ Tamże, s. 90.

³⁷ W 2022 roku na terenie Federacji Rosyjskiej istniało ponad 4,3 tys. tego rodzaju pomników według danych prорządowego Ogólnorosyjskiego Frontu Ludowego: J. Świder, *Gazprom dostarczy gaz do miejsc pamięci. Za darmo!*, „Interia”, 09.02.2022, [zasoby internetowe:] www.biznes.interia.pl/gospodarka/news-gazprom-dostarczy-gaz-do-miejsc-pamieci-za-darmo,nId,5822821 (dostęp: 23.06.2024).

poległym³⁸. Ze wspomnień narratorki jasno wynika, że młodzież była systemowo poddawana czynnościom, które miały sprawić, żeby zidentyfikowała się z rosyjską narracją tożsamościową, pielęgnującą wzorce, wartości i symbole Związku Radzieckiego, choć formalnie w tym czasie Autonomiczna Republika Krymu należała już do niezależnej Ukrainy. Narratorka wspomina, że „słuchając opowieści o dzieciach-bohaterach, milcząc płakała ze wzruszenia, żalu, oraz z powodu wielkości swojego narodu, zdolnego do tak wspaniałych czynów”³⁹. W pojęciu „swoj naród” zlewa się tożsamość rosyjska i radziecka. Zaraz po opisie uroczystości upamiętniających zwycięstwo nad faszyzmem następuje wzmianka o tym, że kilka dni później był dzień 18 maja – Dzień Pamięci Ofiar Ludobójstwa Narodu Krymsko-Tatarskiego – którego szkoła nie świętowała, jednak uczniowie byli zwolnieni z pierwszej lekcji, żeby w drodze do szkoły nie natknęli się na rodziny Krymskich Tatarów, tłumnie zmierzające na demonstrację do Symferopola⁴⁰. Tatarzy pielęgnują tradycje i pamięć o swojej historii: Anife-bita, seniorka rodziny, prenumeruje krymsko-tatarskie czasopismo w dwóch egzemplarzach, żeby wystarczyło dla licznych krewnych, dzieciom czyta tradycyjne bajki, zabrania używania w domu języka rosyjskiego. Również Alije w dorosłym życiu pracuje jako animatorka kultury krymsko-tatarskiej. Wujek Bekir z zasady, jak inni Krymscy Tatarzy, głosuje przeciwko komunistom⁴¹.

W powieści wielokrotnie ukazane są sytuacje, w których dochodzi do zderzenia różnych dyskursów tożsamościowych. Wspomnienia dotyczące nauczycielki literatury rosyjskiej przeplatają się ze wspomnieniami lekcji ukraińskiego – pokazuje to, że w umyśle narratorki tożsamość rosyjska konkuruje z tożsamością ukraińską. Narratorka wspomina m.in. rozmowę uczniów z jej klasy z nową nauczycielką, Oleną Wasyliwną, która w odróżnieniu od poprzedniczki zamierza rzeczywiście uczyć języka ukraińskiego, co spotyka się z niechęcią uczniów. Zojka Waszczuczka stwierdza: „в нас тут узагалі майже Росія і всі говорять російською”. W podobnym tonie wypowiada się Elzara: „Я ось кримська татарка. Навіщо мені українська?”⁴². Nauczy-

³⁸ Po wybuchu pełnowymiarowej wojny Rosji przeciw Ukrainie w niektórych miastach Ukrainy pomniki te zaczęto demontować, co jest symbolicznym gestem odcięcia się od radzieckiej narracji tożsamościowej: *У Дрогобичі почали демонтаж радянського меморіалу «Вічний вогонь», „Твоє місто”*, 20.04.2022, [zasoby internetowe:]

³⁹ А. Левкова, *За Перекопом є земля...*, s. 29. Wspomniane dzieci-bohaterowie to Zoja Kosmodiemjanska – partyzantka, czerwoonoarmistka, zabita przez faszystów, pierwsza kobieta, której przyznano tytuł Bohatera Związku Radzieckiego, ikona propagandy ZSRR, stawiana młodzieży jako wzór komunistycznego wychowania – oraz Wołodia Dubinin – urodzony w Kerczu pionier i partyzant, walczył w oddziale partyzanckim, zabity przez minę.

⁴⁰ Tamże, s. 29–30.

⁴¹ Tamże, s. 27.

⁴² Tamże, s. 39.

cielka wyjaśnia: „Крим – це частина України, а державна мова в Україні - українська”⁴³ i przedstawia dzieciom perspektywę zupełnie im nieznaną: przez wieki Krym łączyły wzajemne kontakty z Ukrainą, a z Rosją „zapoznał się” dopiero w XVIII wieku⁴⁴.

Inna Iwaniwna, nauczycielka literatury rosyjskiej, której narratorka była ulubienicą, zabiera ją pewnego razu do nowootwartego Rosyjskiego Centrum Kultury w Symferopolu. Miejsce to służy promowaniu kultury rosyjskiej, a przez to umacnianiu wpływów rosyjskich na półwyspie. Dziewczynę poraża wielkość i piękno budynku, które „tamowały oddech i wyciskały łzy”⁴⁵. Trafiają na wydarzenie poświęcone Puszkiniowi, ale Oksana odczuwa przesyt Puszkinem, a najczęściej wspominany utwór *Fontanna Bakczysaraju* stanowi dla niej wielkie rozczarowanie, ponieważ od dzieciństwa zna treść autentycznej bajki krymsko-tatarskiej, a pisarz pomija najistotniejsze według niej elementy pierwowzoru⁴⁶. Kiedy dziewczyna dzięki fundacji „Moskwa – Krym” wyjeżdża na miesięczne stypendium do Moskwy, odbiera stolicę Rosji negatywnie: „неймовірна холоднеча і нерозуміння”⁴⁷. Widok przeciwpancernych jeży w Chimkach i zniszczonych drewnianych chat wzdłuż trasy z Zielonogradu do Moskwy sprawia, że dziewczyna traci sympatię do poezji rosyjskiej⁴⁸. Pytania rosyjskich nauczycieli pokrywają się z rosyjską propagandą („Кримські татари вам не дошкуляють?” (...) „А українську мову не нав’язують?”⁴⁹), co boleśnie ją dotyka. Moskiewski rówieśnik jest przekonany, że Krym znajduje się w Rosji⁵⁰. Ta scena pokazuje efekty celowego kreowania przekonań niezgodnych z faktami, ale projektujących pożądaną przez FR przyszłość. Pod koniec pierwszej części powieści narratorka wspomina, że nie chciała studiować ani w Moskwie, ani w stolicy Ukrainy, gdyż Kijów wydawał jej się daleki i obcy, a jego nazwę słyszała zazwyczaj w zdaniu „Kijów nas nie rozumie”⁵¹. Jest to pewnego rodzaju zapowiedź romansu wspomnianego w części drugiej, ale i diagnoza stosunków Krymu z Ukrainą. Większość kolegów z klasy narratorki wybiera studia na filiach licznych na Krymie rosyjskich uczelni, by potem przenieść się do Rosji⁵².

Istotne dla tematu powieści są wspomnienia dotyczące klubu debat, prowadzone w ramach działalności organizacji społecznej przez Krymskiego

⁴³ Tamże, s. 39–40.

⁴⁴ Tamże, s. 40.

⁴⁵ Tamże, s. 35.

⁴⁶ Tamże, s. 36.

⁴⁷ Tamże, s. 51.

⁴⁸ Tamże, s. 47.

⁴⁹ Tamże, s. 49.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże, s. 115.

⁵² Tamże, s. 123.

Tatara Achtema. Uczestnicy dyskutują na poważne tematy współczesności, uczą się patrzeć na skomplikowane zagadnienia pod różnymi kątami⁵³. Dzięki klubowi narratorka odnawia przyjaźń z Alije. Młodzież z klubu debat interesuje się kulturą, historią – dzięki nowemu towarzystwu narratorka „odkrywa” własne miasto; uświadamia sobie, że obiekty, które dla niej są po prostu ciekawym elementem krajobrazu (jak pałac chanów krymskich), dla innych stanowią ważne miejsce pamięci kulturowej⁵⁴. Z przyjaciółmi narratorka rozmawia po ukraińsku. Ciekawym projektem wspominanym przez narratorkę jest wakacyjny obóz objazdowy, podczas którego młodzież różnych narodowości oczyszcza źródła w zapomnianych miejscowościach Krymu, m.in. pozostałościach osad greckich czy niemieckich⁵⁵. Oczyszczanie źródeł ma znaczenie głęboko symboliczne: to przywracanie odciętej pamięci kulturowej. Po udziale w projekcie narratorka postanawia używać dawnych nazw miejscowości⁵⁶. Jest to gest sprzeciwu wobec wymazywania pamięci przez system totalitarny.

Interesujące obserwacje można poczynić z historii miłości Oksany i Włada. Ona – neofitka ukraińskiego dyskursu tożsamościowego, on – intelektualista, Ukrainiec z Kijowa, który odczuwa organiczną niechęć do wszystkiego, co rosyjskie. Okazuje się, że nigdy nie interesował się Krymem uznając go za teren kulturalnie wykorzeniony, zrusyfikowany, właściwie należący do Rosji skansen sowiecki⁵⁷. Mężczyzna często zwraca uwagę na obecność w języku, gestach czy preferencjach kobiety elementów łączących ją z kulturą rosyjską⁵⁸, ironizuje zarówno z rzeczywistości Krymu, jak i kultury ukraińskiej, które mają dla narratorki wielką wartość. Do zakończenia związku skłania ją zdarzenie podczas spotkania w gronie przyjaciół Włada, kiedy Roman atakuje Krym reprezentowany przez Oksanę i nazywa go gangreną w ciele Ukrainy, a Wład nie staje w obronie ukochanej⁵⁹. Mimo trudnych momentów, związek z mężczyzną wyposaża narratorkę w nowe refleksje na temat kultury ukraińskiej i rosyjskiej, dzięki którym traci moc prześladowający ją (zaaplikowany przez propagandę rosyjską) argument o „wielkości” i „pełności” drugiej wobec wybrakowania pierwszej⁶⁰.

Warto wymienić różne rozczarowania, które przeżywa narratorka, ponieważ porażka jest klasycznym elementem fabuły poprzedzającym przełom w losach bohatera. Rozczarowuje Oksanę Kijów, a ściślej – rosyjskojęzyczność mieszkańców. Rozczarowuje ją postawa ignorancji Ukrainy kontynen-

⁵³ Tamże, s. 58.

⁵⁴ Tamże, s. 61.

⁵⁵ Tamże, s. 115–118.

⁵⁶ Tamże, s. 118.

⁵⁷ Tamże, s. 133–137.

⁵⁸ Tamże, s. 147, 149, 227.

⁵⁹ Tamże, s. 256–258.

⁶⁰ Tamże, s. 230–231, 249–250.

talnej w stosunku do Krymu. Jej zapal studzi także wypalenie Achtema, który na fali rozczarowania społeczeństwa pomarańczową rewolucją i rozwoju pro-rosyjskich postaw lokalnej władzy, wycofuje się z wieloletniej aktywności na rzecz wspierania kultury krymsko-tatarskiej i społeczeństwa obywatelskiego.

Jesienią 2013 roku w Kijowie zaczyna się protest, narratorka kilkakrotnie jeździ do Kijowa. Utwierdza się w wyborze tożsamości, kiedy rozpoznaje ładunek emocji i wartości zawarty w poszczególnych kulturach pamięci tworzonych przez literaturę, dzieła kultury, prasę, instytucje polityczne, propagandę: dla Rosji to przemoc i strach, dla Ukrainy – wolność i możliwości⁶¹:

Бо понад усе, казала собі, – свобода й можливості. Можливості висловлюватись, думати й говорити, знайомитись і ходити, і їздити. Було ясно, що в Україні ці можливості є. Вони непевні, зі скрипом, крихкі, але є. Саме тому я колись давно вибрала для себе Україну. Я вибрала її і тому, що вона ніколи не була нав'язливою, і спокійні пояснення Олени Василівни викликали повагу, тоді як пафос Інни Іванівни дратував⁶².

W ostatniej części powieści narratorka poznaje sekret rodzinny i dowiaduje się, że ma częściowo korzenie ukraińskie.

Na Euromajdan przyjeżdża Aliona, która mieszkając w Niemczech podjęła decyzję, żeby określać się jako Ukrainka. Jej mama ulega rosyjskiej narracji o wydarzeniach, więc Aliona ukrywa przed nią swoją wizytę w Kijowie. To dwie z wielu postaw występujących w społeczeństwie ukraińskim.

Narratorka spostrzega pojawiające się na Krymie prorosyjskie bilbordy przeciwne Euromajdanowi, rozpuszczane są pogłoski o „faszystach” ze Lwowa, którzy rzekomo wybierają się na Krym, by zaprowadzić nowy porządek. Choć znajomi Oksany są tym bardzo zaniepokojeni, ona nie wierzy, że może to prowadzić do politycznej separacji Krymu od Ukrainy, bierze udział w protestach i pilnie śledzi wydarzenia. Z rozczarowaniem stwierdza jednak, że państwo Ukraina, pochłonięte wyzwaniem, nie interesuje się Krymem: „А Крим, наш Крим, – дуже далеко від центру, думала я тепер. Це тільки для нас він центр світу. А для інших – навіть не периферія”⁶³.

Jak wspomniano, Oksana opuszcza półwysep po kilku miesiącach po aneksji. Jej przyjaciółka Alije i inni Tatarzy Krymscy decydują się pozostać, niektórzy zostają aresztowani i stają się więźniami politycznymi.

⁶¹ We wspomnieniach podróży do Kijowa wielokrotnie pojawia się przyjemne doznanie „świeżości” kijowskiego powietrza.

⁶² Tamże, s. 283.

⁶³ Tamże, s. 309.

PODSUMOWANIE

Opowieść, choć snuta przez fikcyjną osobę, budowana jest na bogatym materiale faktograficznym i osadzona w niedawnych prawdziwych wydarzeniach. Odtworzono zarówno toponimy, realia codzienne, rzeczywistość szkół, uczelni, instytucji publicznych, dzieła kultury i sposoby ich promocji, elementy propagandy, nasiąkanie różnymi dyskursami i reagowanie na rzeczywiste przełomowe wydarzenia polityczne w różny sposób. Główne postaci, choć reprezentują wieloetniczne społeczeństwo półwyspu, nie są przeciętnymi mieszkańcami Krymu, ponieważ cechuje ich świadomość historii, krytyczne myślenie i refleksja na temat rzeczywistości politycznej. Jak ze smutkiem zauważa narratorka w końcowej części powieści – większość mieszkańców Krymu ulega propagandzie rosyjskiej. Powieść zawiera diagnozę przyczyn „sukcesu” Rosji na Krymie: lata kształtowania myślenia obywateli w szkole, w mediach, w przestrzeni publicznej, wspieranie lokalnych polityków prorosyjskich umożliwiło wychowanie społeczeństwa radzieckiego odizolowanego od Ukrainy i Zachodu, podatnego na irracjonalne lęki i nieświadomego serwowanego mu fałszu. Polityka tożsamościowa Rosji oparta jest na przemocy, odmowie swobody poglądów – jest narzucaniem dominującej kultury rosyjskiej i wykorzenianiem innych kultur i pamięci narodowych. Winę za „sukces” Rosji na Krymie ponosi także państwo ukraińskie, które pozostało bierne i obojętne, a działania garstki entuzjastów okazały się niewystarczające:

Росія – імперія національного вирівнювання. (...) І Росія ненавидить розмаїття. Все має бути однаковим. А Україна натомість – країна національного пофігізму. Їй пофіг навіть до потреб титульної нації, не те що ще когось. Тому в Україні кожен може робити що хоче, а по-справжньому чогось хоче тільки Росія (...) ⁶⁴.

Mimo bolesnych obserwacji bohaterowie nie tracą nadziei na powrót Krymu do Ukrainy i naprawienie błędów przeszłości.

W powieści *За Перекопом є земля* ukazano różne dyskursy kulturowe i tożsamościowe dokonując ich oceny moralnej i przypisując wyższość ukraińskiemu. Narracja pierwszoosobowa ma za zadanie pomóc czytelnikowi zidentyfikować się z narratorką, która reprezentuje liczną grupę społeczeństwa ukraińskiego wychowanego w radzieckiej kulturze pamięci, jednak wskazuje drogę do utożsamienia się z kulturą ukraińską, odrzucenia natomiast kultury rosyjskiej. Jest to próba kreowania pamięci przez literaturę. W oparciu o powyższe można przypisać autorce intencje, że w dobie konfliktu zbrojnego i wojny dyskursów kulturowo-historyczno-politycznych poprzez powieść

⁶⁴ Tamże, s. 141–142.

chce wpłynąć na czytelnika, wzmacniając jego poczucie przynależności do narodu ukraińskiego. Jest to w pełni zrozumiałe.

Na uwagę zasługują liczne w powieści metafory pamięci, jak również wiele mówiąca o pamięci toponimia Krymu i Kijowa. Interesująca byłaby także szczegółowa analiza ukazanej w utworze roli dzieł literackich w kształtowaniu tożsamości indywidualnej i zbiorowej, na co ze względu na objętość artykułu zabrakło miejsca.

BIBLIOGRAFIA

- Assman Alájda. 2012. *Prostori spogadu. Formi ta transformacii kul'turnoi pam'ati*. Per. z nim.: K. Dmitrenko, L. Doroničeva, O. Ŭdin. Kiïv: Nika-Centr [Ассман Аляйда. 2012. *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Пер. з ним.: К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр].
- Assmann Aleida. 2013. *Między historią a pamięcią. Antologia*. Red. Magdalena Saryusz-Wolska. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Assmann Jan. 2008. *Pamięć kulturowa: pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Przekł. Anna Kryczyńska-Pham. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Jarmuszkiewicz Anna. 2014. *Retoryka kulturowa jako model recepcji i interpretacji*. W: *Prze(d)sądy o czytaniu kultury*. Red. J. Czurko, M. Wróblewski. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego: 31–41.
- Joseph John E. 2004. *Language and Identity: National, Ethnic, Religious*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kuczkiewicz-Fraś Agnieszka. 2012. *Język jako determinant tożsamości narodowej i państwowej w Pakistanie i Bangladeszu*. „Politeja” 2/2 (20/2): 123–139. W: <https://ruj.uj.edu.pl/server/api/core/bitstreams/543202e8-f778-4368-9b57-64961556fa03/content>
- Levkova Anastasiâ. 2023. *Za Perekopom ê zemlâ. Krims'kij roman*. (e-book). Kiïv: Laboratoriâ [Левкова Анастасія. 2023. *За Перекопом є земля. Кримський роман*. (e-book). Київ: Лабораторія].
- Palczny Tadeusz. 2008. *Socjologia tożsamości*. Seria „Rejony humanistyki” Nr 1. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM. W: <https://repozytorium.ka.edu.pl/server/api/core/bitstreams/c5e11762-1663-4f51-87ca-685c886927dd/content>
- Semmler Paweł. 2018. *Krym. Znikający półwysep*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Tabaszewska Justyna. 2013. *Od literatury jako medium pamięci do poetyki pamięci. Kategoria pamięci kulturowej w badaniach nad literaturą*. „Pamiętnik Literacki” CIV, z. 4: 53–72. W: https://rcin.org.pl/Content/64041/PDF/WA248_82262_P-I-30_tabaszewska-od-lit_o.pdf
- Vermenič Âroslava. 2015. *Pivdenna Ukraïna na civilizacijnomu pograniččî*. Kiïv: Înstytut istorii NAN Ukraïni [Верменич Ярослава. 2015. *Південна Україна на цивілізаційному пограниччі*. Київ: Інститут історії України НАН України].
- Vermenič Âroslava. 2018. *Fenomen pograniččâ: Krim i Donbas v dolî Ukraïni*. Kiïv: Înstytut istorii NAN Ukraïni [Верменич Ярослава. 2018. *Феномен пограниччя: Крим і Донбас в доли України*. Київ: Інститут історії України НАН України.]

TOŻSAMOŚĆ KULTUROWA KRYMU WEDŁUG
POWIEŚCI *ЗА ПЕРЕКОПОМ Є ЗЕМЛЯ* ANASTASII LEWKOWEJ

Streszczenie. Na podstawie wybranych spostrzeżeń z kręgu badań pamięci wykazano i przeanalizowano, w jaki sposób w powieści Anastasiji Lewkowej *За Перекопом є земля* została ujęta refleksja na temat tożsamości Krymu. Wskazano narrację, konstrukcję bohaterów i fabuły, a także wykorzystanie elementów rzeczywistości pozaliterackiej jako budulca opowieści fikcyjnej. Zaobserwowano, że przykład narratorki, wychowywanej w radzieckiej kulturze pamięci, jednak świadomie wybierającej tożsamość ukraińską, ma na celu wpłynąć na odbiorcę i wzmocnić w nim poczucie przynależności do kultury ukraińskiej.

Słowa kluczowe: tożsamość kulturowa, Krym, pamięć kulturowa, współczesna powieść ukraińska, wojna rosyjsko-ukraińska

КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ КРИМУ ЗА РОМАНОМ *ЗА ПЕРЕКОПОМ
Є ЗЕМЛЯ* АНАСТАСІЇ ЛЕВКОВОЇ

Резюме. На основі вибраних міркувань з галузі студій дослідження пам'яті було продемонстровано та проаналізовано, як в романі Анастасії Левкової *За Перекопом є земля* представлено авторську думку на тему ідентичності Криму. Вказано наратив, персонажів і сюжет, а також спосіб використання елементів нелітературної реальності як матеріалу для художньої історії. Помічено, що приклад головного персонажа, людини вихованої на радянській культурі пам'яті, яка свідомо обирає українську ідентичність, спрямований вплинути на читача та посилити його почуття причетності до української культури.

Ключові слова: культурна ідентичність, Крим, культурна пам'ять, сучасний український роман, російсько-українська війна

How to cite this article: Krajewska Jadwiga. 2024. „Tożsamość kulturowa Krymu według powieści *За Перекопом є земля* Anastasiji Lewkowej”. *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych* Vol. 6, No. 19. <https://doi.org/10.31743/tpuzk.17851>

